

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

Cilt, VIII. Sayı: 4

Aralık 1950

F Â R Â B î G Ü N Ü

29. XII. 1950

Konuşan : Prof. Dr. B. S. BAYKAL

Sayın misafirler,

Bin yıl önce Hakk'ın rahmetine kavuşmuş dünya çapında büyük bir Türk mütefekkirini anmak için burada toplanmış bulunuyoruz.

Bir milletin büyük olması için o milletin yalnız uzun bir maziye sahip olması kâfi değildir. Aynı zamanda bu mazinin her bakımdan zengin ve parlak olması icabeder; yani: o milletin, hayatın her sahasında elde ettiği başarılarla dolu olması lâzımgelir. Büyük milletler, olayları yalnız yapmakla kalanlar değil, aynı zamanda yaptıklarını yazan, düşünen ve yaratan milletlerdir. Ancak fikir hayatının genişliği ve derinliğidir ki bir kültür milletinin seviyesini ve çapını gösterir.

Bugün yer yüzünde yaşayan milletlerden kaç tanesi diyebilir ki benim 11 asır evvel yaşamış ve insanlığın ilerilemesi yolunda yaratarak büyük işler görmüş Fârâbî çapında bir mütefekkirim vardır? Bu itibarla biz, Fârâbî ile ne kadar övünsek yerindedir.

Fârâbî'yi dünya ancak son zamanlarda tanımağa başlamıştır. Biz ise onun hakkında çok az şeyler biliyoruz. Onun hakkında araştırmalar yapmak, onu anmak ve onun insanlığa getirdiği değerleri anlamak, kendisine hürmet göstermek; mazinin derinliği ile beslenmek zorunda olan, muazzam mazisi ile iftihar eden bir milletin evlâtları sıfatıyla, övünme vesilemiç olduğu kadar borcumuz ve vazifemizdir de.

A. Ü. D. T. C F. Dergisi F. 28

İşte bu maksatlardır ki Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi bu anma gününü tertip etmiştir. Türk Tarih Kurumu Sayın Başkanı Ord. Prof. Şemseddin Günaltay Fârâbî'nin şahsiyetini, Türk - İslâm ve dünya kültüründeki rolünü, Devlet Konservatuvarından Sayın Mes'ud Cemil Tel büyük adamın müzisiyen olarak şahsiyetini burada anlatacaklardır. Bu hususta bizimle işbirliği yapmış olan bu muhterem zatlara teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Aynı zamanda, bugün tertip etmiş olduğumuz bu mütevazi anma töreninin, memleketimizde Fârâbî hakkındaki araştırmalara hayırlı bir başlangıç olmasını en hararetle bir temenni olarak ifade etmek isterim.

Eğer müsaade buyrulursa bendeniz, Fârâbî'nin yaşadığı devirde dünyanın, insanlık hayatının siyâsî, içtimaî ve iktisadî bakımlardan gayet kısa bir tablosunu çizmeğe çalışacağım :

Fârâbî'nin yaşadığı X. asrın birinci yarısında dünyamız, birbirinden esaslı farklarla ayrılmış üç kültür muhiti arz etmektedir. Bunlardan biri, Roma hıristiyanlığının tesiri altında bulunan Batı âlemidir. İkincisi, Doğu Avrupa ile Yakın Şarkın bir kısmını içine alan ve Doğu hıristiyanlığının tesiri altında bulunan Bizans âlemidir. Üçüncüsü ise, gerek üzerinde yayıldığı alanların genişliği ve gerekse içine almış bulunduğu milletlerin çeşitliliği bakımından her ikisine de üstün olan İslâm âlemidir. Bu üç âlem, henüz birbirleriyle tam anlamda münasebetler kurmuş değillerdir.

Batı Roma imparatorluğunun çökmesinden sonra hıristiyanlığın bütün birleştirici ve toplayıcı ülkelerine, bu yoldaki gayretlerine rağmen Batı âleminde sistemli bir siyâsî düzen kurulması mümkün olamamıştır. Batı Romanın enkazı üzerinde kurulmuş olan Barbar devletlerden hiç-biri kalıcı mahiyette siyâsî bir teşekkül vasfını gösterememiş, herbiri kısa ömürlü olmuştur. Yalnız Franklar, Batı ve Orta Avrupa'da oldukça uzun süren ve mütakâmil bir mahiyet arzeden bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardır. Gerçi hıristiyanlık İtalya'dan İrlanda ve İngiltere'ye atlamış ve buradan kalkan misyonerler, Orta Avrupa'yı hıristiyanlaştırmışlardır. Böylece Germenlerin hıristiyanlaştırılmasından sonra da Batı Avrupa'da, bir din vahdetine doğru ilerlenmiş olmakla beraber, siyâsî bir vahdet elde edilememiştir. Hıristiyanlaşan Germenler, Franklar ve Anglosaksonlar, Roma'nın istediği şekilde hıristiyan olmamışlardır. Papalık, bütün insanlığın ruhanî reisliği ile birlikte dünyevî reisliğini de kendi nefesine intikal ettirmek, Roma imparatorlarının varisi olmak iddiasında bulunmuştur. Fakat bu yolda sarfettiği gayretler boşa çıkmış, hıristiyan olan Batı milletlerini sistemli bir siyâsî birliğe kavuşturamamıştır. Sistemli siyâsî bir nizam olmaması dolayısıyla Batı âleminin hiç-bir tarafında huzur kalmamış ve bu yüzden herkes kendisini himaye edecek bir efendi aramıştır. Bunun neticesinde Feodalizm denilen tâbi ve metbûlardan müteşekkil bir sosyal nizam vücuda gelmiştir.

Papalık, hıristiyanlığın aynı zamanda dünyevî reis olmak yolundaki

gayretlerinde muvaffak olamayınca, kılıç kullanmasını bilen bir kuvvete dayanmağa ihtiyacı olduğunu hissetmiş ve böylece 800 tarihinde Frank kiralı Büyük Karl'e Roma İmparatorluğu tacını giydirmiştir. Bu suretle bütün Batı âlemini içine alan siyasî bir nizam kurulmuşa benzerken bu da uzun sürmemiştir. Germen âdetlerine göre Büyük Karl'in ölümü ile memleketi oğulları arasında taksime uğramış ve sonraki Fransa, İtalya ve Almanya'nın temellerini teşkil eden devletler husule gelmiştir. Siyasî düzen bakımından yine eski haline rücu eden Batı âlemi, ancak bir asır sonra Saksonya hanedanından Büyük Otto tarafından bir imparatorluk halinde birleştirilmiştir ki bu hâdise X. asrın ortalarına rastlar.

Bütün bu karışık devirde Batı âleminde müttekâmil bir iktisadî hayattan bahsetmek mümkün değildir. İktisadî hayat en iptidaî şekilde tabiî mübadele mertebesindedir. Bu da Feodalizm sisteminin özelliklerinden birini teşkil eder.

Umumî kültür seviyesine gelince : Batı dünyası çok geri bir durumda, karanlıklar içinde bulunmaktadır. Sanki insanlık, antik kültürün nurundan hiç nasibedâr olmamış, bildiklerini büsbütün unutmuştur. Ahlâk ve manevî kıymetler bakımından da seviye aynıdır. Hıristiyanlığın dünya görüşüne yeni olarak getirdiği şey, ırk ve cins gözetmeksizin bütün insanların Tanrının çocukları olduğu telâkkîsidir ki bu dünya görüşü, meyvelerini çok daha sonra vermeğe başlayacaktır. X. asırda halâ sistemli ve mütecanis bir Batı kültürü yoktur. Eski barbarlık, putperestlik unsurlarıyla hıristiyanlık unsurlarının karışmasından doğan dağınık birtakım kültür parçaları görülmektedir. Bunlar da tamamıyla o dünyaya müteveccih, bu dünyası olmıyan kültürlerdir ve henüz iptidaî halindedir. O dünyaya müteveccih ve tezdadlarla dolu olan Ortaçağ kültürünün müttekâmil şekli ancak XIII. asırdan itibaren görülecektir.

Dikkate değer bir hâdise zikredeceğim: İslâm imparatorluğu kurulduğu zaman halifeler, Yunanca işlemeli tırazları bir hükümdarlık işareti olarak giyerlerdi. Bu Rumcalar yerine ancak Abdülmelik devrinde Arapça ibareler kondu. Dikkate değer ki Ortaçağ Roma - Germen imparatorları da üzerinde Arapça yazılar işlenmiş, müslüman memleketlerinde yapılmış harmaniyeleri imparatorluk alâmeti olarak taşırlardı, İslâm kültürünün mutavassıt rolünü hiçbir şey bu misal kadar sembolik olarak temsil edemez.

İkinci kültür çevresi dediğimiz Bizans âlemi ise, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Yunan unsurundan mülhem olmuş Doğu hıristiyanlığının tesiri altında gelişmiş bulunmaktadır.

Roma imparatorluğunun Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmasından sonra gelişen Doğu hıristiyanlığı, daha başlangıçtan beri Roma hıristiyanlığı ile mücadele halindedir. Bizans, Batı Romayı da içine alarak eski Roma imparatorluğunun siyasî birliğini ihya etmek yolunda asırlarca sarfetmiş olduğu gayretlerinde muvaffak olamamıştır. İslâmiyetin ortaya çıkması ve

yayılması ile mücadele enerjisini İslâm tazyikine karşı yöneltmek zorunda kalmış ve Doğu ile Batıyı birleştirerek Roma imparatorluğunu ihya etmek iddiasını gerçekleştirememiştir. Sonu gelmeyen kanlı taht kavgalarından sonra IX. asrın ortalarında Bizans'ın başına Makedonya hanedanı geçmiş ve bu hanedanın idaresinde iki asır müddetle Bizans, büyük bir gelişme kaydetmiştir. Emevîlerin son zamanlarıyla Abbasîler devrinde İslamların tazyiki de hafiflediğinden, Bizans, dahilde gelişebilmek imkânını bulmuştur. Bizans kültürünün özelliği, doğu ve batı unsurlarını topluyarak ve kendi benliğini de katarak bir halita kültür halinde olmasıdır. Tıpkı o zamanlardan kalma mozayikler gibi, Bizans kültürü de birçok renklerin yan yana gelmesiyle meydana gelmiş alaca bulaca bir kültürdür. Gerçekten de Bizans, imparatorluğu içinde ırk ve cins farkını gözetmeksizin en iyi elemanları toplamış, memleketin idaresini bunlara bırakmıştır. Kültür sahasında da durum aynıdır. Siyasî vahdetin yanında bir de kültür vahdeti yer almaktadır. Hattâ Bizans, askerî kuvvet bakımından da başka başka milletlere dayanmıştır: Bulgarlarla, Peçeneklerle, Norman ve Anglosakson ücretli askerleriyle iş görmüştür. Bizans, temas ettiği milletlerden aldığı nisbette onlara kültür değerleri vermiştir.

Fârâbî'den hemen önce IX. asırda en parlak noktasına varmış olan İslâm âlemi dünyada ikinci büyük devlet olarak Bizans'ı tanıyordu.

Nihayet üçüncü kültür çevresi dediğimiz İslâm âlemine gelmiş bulunuyoruz :

Bilindiği gibi İslâmlık, VII. asrın ilk yarısında Arabistan'da doğmuş ve o zamana kadar hiç görülmemiş bir süratle dört tarafa yayılmıştır. Bu yayılışın bu kadar süratli oluşunun başlıca sebebi, Roma imparatorluğunun inkırazından sonra milletlerde görülen siyasî hayatın gevşekliği yanında İslâmiyetin birleştirici kudretiyle o zaman için en ileri siyasî içtimaî ve iktisadî nizamı bu milletlere getirmesi olmuştur. Böylece İslâmlık, VIII. asrın ortalarına kadar İndüs nehrinden İspanya ve güney İtalya da dâhil olmak üzere Atlas Okyanusu'na, Orta Asya ve Anadolu'dan Afrika'nın ortalarına, Hind Okyanusu'na kadar yer alan geniş ülkelere yayılmış ve bu memleketlere siyasî, içtimaî ve iktisadî bir birlik, sistemli bir hayat nizamı getirmiştir.

İlk dört halifeden sonra İslâm âleminin başınla geçen Emevî hanedanı, bir asra yakın bir zaman zarfında İslâmiyetin genişlemesini tamamlamış, Bizans ile şiddetli mücadeleler yapmıştır. Emevîler saltanatını yıkarak yerine geçen Abbasî hanedanı, İslâm devletinin merkezini Şam'dan Bağdad'a naklediyor. Artık İslâmiyetin yayılması için sarfolunan eski enerji kalmamıştır. Hattâ çok geçmeden İslâm âleminin siyasî birliği de bozuluyor. İlk defa İspanya'da, Abbasî halifesi tanınmıyarak Endülüs Emevîleri devleti kuruluyor. Burada ayrı olarak elde edilen gelişme, insanlığın ilerilemesi yolunda çok verimli oluyor. İspanya ve Sicilya yoluyla bu ikinci kültür, yani: İslâm kültürü, Avrupa

kültürüne kuvvetle müessir oldu. Fikrî sahada Hıristiyan felsefesi, Skolâstik, Arab felsefesi tesiriyle doğdu. Büyük Hıristiyan skolastiği Abelard, bilhassa Fârâbî tesirinde idi. Grenoit diyor ki : "C'est la civilisation musulmane qui a exercé l'influence predominante pour policer l'Europe barbare.,, (Grendeur et decadence de l'Asie, 35).

809 tarihinde vefat eden halife Me'mûn zamanında İslâm kudreti ve kültürü en yüksek mertebesine ulaşmış bulunmaktadır. Bundan sonra gerileme ve çöküş başlıyor. Halifenin valileri demek olan Emîrler, bağımsız bir hal alıyorlar. Böylece İndüs nehrinden Atlas Okyanusuna kadar birçok yerlerde merkezden kendilerini fi'len çözmüş bir sıra devletler meydana gelmiştir. Artık İslâm âleminin siyasî birliği kalmamıştır.

Bununla beraber bir vahdet arzeden bir İslâm kültürü mevcuttur. Bu kültürde İslâm imparatorluğunun içine alınmış bulunan milletlerin büyük hisseleri vardır. İranlılar gibi, Mısırlılar ve Yahudiler gibi eski kültür milletleri, bilhassa Türkler gibi İslâm âlemine zindelik ve canlılık getiren unsurlar, İslâm kültürüne geniş ölçüde kendi benliklerini katmışlar, ona renk ve şekil vermişlerdir.

İslâmiyet, Doğuya doğru yayılırken Türklerle temasa gelmiştir. Türkler İslâmlığı kabul ettikten sonra İslâm imparatorluğu içinde baş rolü oyna-mağa başlamışlardır. Batı Hıristiyanlığı âleminde Germenlerin rolü ne ise, İslâm âleminde de Türklerin rolü aynıdır. Bilhassa şunu ehemmiyetle belirtmek isterim ki İslâm âleminde Türklerin rolü, bugüne kadar birçok müsteşriklerin aldanarak göremediklerinden iddia ettikleri gibi, yalnız askerî ve siyasî sahalarda değil, aynı zamanda kültür alanında mevcuttur. Gerçi Türkler, IX. asrın ortalarından beri Halifenin muhafız kuvvetlerini teşkil ediyorlar. Emîr-ül-ümerâlık, yani İslâm imparatorluğu ordularının Başkumandanlığı Türklerle veriliyor. Bu askerî nüfuz ile birlikte Türklerin siyasî nüfuzları da artıyor. Halife, sırf temsili bir şahsiyet olarak kalıyor. İktidar, hakikatte Türklerin eline geçiyor. Halifeyi azil ve nasbetmek, Türklerin iradesine bağlıdır. IX. asrın ortalarında Halife Mu'tezz, ne kadar iktidarda kalacağını ve ne kadar yaşayacağını müneccimlerden öğrenmek istediği zaman birisinin dediği gibi Türkler istediği müddetçe halifeler, tahtlarında oturabiliyorlar, yaşayabiliyorlar. Fakat bu siyasî ve askerî nüfuz yanında Türklerin kültürdeki rolleri de ehemmiyetlidir. Ancak, zamanın ilim dili Arabca olduğundan, Mısırlılar, Yahudiler ve Nasturîler gibi Türkler de Arabca yazmaktadırlar. Bu yüzdendir ki birçok Türk bilgin ve sa'n'atkârlarının Arap yeya Pers soyundan oldukları zehabı uyanmış ve böylece Türklerin İslâm kültüründeki rolleri bugüne kadar görülmek istenmemiştir. Hakikatte Türklerin de mühim payları bulunduğu İslâm kültürü, IX. ve X. asırda o zamana kadar insanlığın bilmediği birçok bilginler kazanmıştır. Tıbda, fizikte, matematikte, cebir ve astronomide, felsefe ve tarih yazıcılığında, eski Yunan ve Romalıları kat kat aşmıştır.

İşte bu zamanda bir Türk evlâdı olan Uzluk oğlu Fârâbî, X. asrın ilk yarısında İslâm tefekkürünün bir yıldızı olarak parıldamaktadır.

Birçok bakımlardan tedkîk edilmeğe değer olan bu büyük adamın insanlık tefekkür tarihindeki yerini belirtmek, şahsiyetini tanıtmak üzere, bu vadede en fazla yetki sahibi Sayın Hocamız Ord. Prof. Şemsettin Günaltay'a sözümü bırakıyorum.